

---

1. Подолання догматів тоталітарної ідеології щодо політики як суспільного явища

Трансформація знання про політику, інтерпретація політики як суспільного явища залежить від низки чинників, серед яких політичний режим і міра його впливу на формування наукових поглядів, його наміри ідеологізувати політичну науку. До того ж ціннісні орієнтири, притаманні суспільній свідомості, накладають відбиток на розуміння сутності політики, сфери дослідницьких інтересів суспільствознавців і наукового значення досліджуваних питань.

Українська політична або суспільно-політична думка була предметом аналізу ще з кінця XIX – початку XX ст. у працях М. Грушевського, Ю. Охримовича, М. Драгоманова, Я. Оршана, Р. Гармаша, пізніше у працях З. Книша, Д. Солов'я, М. Сосновського [1–8] та інших. За радянської влади в Україні видано чимало праць, які стосувалися розгляду напрямів української суспільно-політичної думки від XVI ст. до XX ст. [9–15]. Водночас низку праць на цю тему було видано і за кордоном [16–18].

За часів перебування України у складі СРСР українське суспільствознавство формувалося в тісному взаємозв'язку із загальнорадянським, що було обумовлено державно-партійним ідеологічним контролем і догматизацією суспільно-гуманітарних наук. Обов'язковими для вивчення у вищих навчальних закладах були: історія КПРС, філософія, політична економія, науковий комунізм, які мали забезпечувати впровадження тоталітарної доктрини у суспільну свідомість, гарантуючи продукування та відтворення в межах суспільно-гуманітарних наук догматизованого знання про політику.

Для пропаганди моністичної ідеології марксизму-ленінізму в 1938 р. було укладено «Короткий курс історії ВКП(б)», який з кінця 1930-х до середини 1950-х рр. виконував роль запобіжника альтернативним поглядам. «Короткий курс» визначав, що найпершим завданням історичної науки є вивчення законів виробництва, розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, законів економічного розвитку суспільства, відповідно, марксистсько-ленінська теорія зосереджувалася на питаннях розвитку суспільства, робітничого руху, пролетарської революції, побудови комуністичного суспільства [19]. Марксистсько-ленінське

вчення було теоретичним виправданням дій більшовицької партії щодо встановлення тоталітарного режиму з тотальним ідеологічним контролем, у тому числі над суспільними науками.

Від 1930-х рр. у межах догматизованого знання, яке спиралося на марксистсько-ленінську філософію, відбувалася детермінація політики та держави як надбудови над економічним базисом. Канонічним стало визначення К. Марксом і Ф. Енгельсом змісту політики як явища, яке обумовлюється інтересами класу чи союзу класів, або будь-якого суспільного явища як такого, що його розв'язання прямо чи опосередковано пов'язано із класовими інтересами та питанням влади, тобто як питання політичного [20, с. 360].

У марксистсько-ленінському вченні було розвинута ідея економічного детермінізму, яка зводилася до того, що політика є концентрованим вираженням економіки [21, с. 278]. За В. Леніним, який зосереджувався на практичному використанні марксистського вчення, теорії класової боротьби та диктатури пролетаріату, політика — це «влаштування державної влади», «участь у справах держави, спрямування держави, визначення форм, задач, змісту діяльності держави» [22, с. 340]. Утім, засновники марксизму-ленінізму визнавали, що політика перебуває під впливом особистісних рис політичних діячів, уповноважених на прийняття рішень [23].

Протягом 1930–1940-х рр. підпорядкування науки догматам партійної ідеології призвело не лише до усунення наукової альтернативи марксизму, а й до припинення наукових пошуків у самому марксистському вченні. У цей період, як пишуть вчені, «критично-аналітична» функція наукового комунізму була притлумлена «виправдально-захисною», а методологічно-концептуальні засади здеформовані ідеологічною парадигмою [24, с. 3; 25, с. 73].

Із середини 1950 до середини 1960-х рр., у період «відлиги», відбулося незначне пом'якшення ідеологічного тиску партійно-державних структур на наукову сферу, наслідком чого стала можливість методологічних пошуків у рамках марксистської теорії. Внаслідок послаблення партійного ідеологічного тиску певна частина суспільствознавців (переважно філософів) намагалася осмислити питання становлення, методології та структурних особливостей марксизму як вчення. Але в цілому марксистська думка продовжувала традицію канонізації доктринальних засад.

Філософії, як це впливає з підручника, виданого у 1966 р., відводилося ідеологічне виховання мас у душі марксизму-ленінізму, для чого необхідно було перетворити це вчення на ідеологію та філософію радянського суспільства, а також «виховати всіх трудящих свідомими будівниками соціалістичного суспільства» [26, с. 465]. Із цією метою радянські вчені повинні були дотримуватися позицій марксистсько-ленінської філософії та світогляду для того, щоб керуватися їх принципами у своїй науково-практичній діяльності. До того ж, як відзначали самі прихильники пропонованого догматичного вчення історичного матеріалізму, воно суттєво відрізнялося від класичного марксизму [27, с. 7–8]. Зі свого боку, критики марксизму зауважували, що він використовувався для трансформації способу життя [28].

Після «відлиги» зрозумілою стає утопічність ідеї досягнення комунізму та «уявлюється більш складна стратифікація людських відносин, ніж вона мала бути згідно з панівною ідеологією класово однорідного суспільства», в якій наявним був новий панівний клас, сформований на основі партійної та керівної номенклатури. Вчені не могли в межах офіційної філософії висловлюватися поза референціями до принципів діалектики та історичного матеріалізму, і це в той час, як переосмислення або мінімально критична інтерпретація наявного тоді філософського дискурсу потребувала прояснення таких принципів, критичного звернення до доктринальних засад [25, с. 73–74].

Зміни у ставленні до науки про політику відбулися з публікацією в січні 1965 р. статті Ф. Бурлацького «Про політичну науку», в якій автор обґрунтував право вчених «розглядати та формулювати нові ідеї реконструкції тодішньої держави на загальнолюдських цінностях, на принципах демократії і свободи» (див.: [29, с. 5]). Суттєвим стало створення у 1960 р. Радянської асоціації політичних наук, представники якої активно обстоювали ідею надання політичній науці офіційного статусу, що могло потенційно зменшувати подальшу заідеологізованість праць, їх залежність від догматичності постулатів історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії КНРС. У контексті заснування Радянської асоціації політичних наук, а згодом і її українського відділення, та після проведення у 1955 р. конгресу Міжнародної асоціації політичної науки потенційно уможливленими стали міжнародні контакти радянських учених. Відтак було створено передумови до наукового діалогу із вченими західних країн для здійснення політичних досліджень, зміст яких міг би виходити за межі марксизму-ленінізму. Однак, як визнавалося серед українських вчених, ознайомлення з працями західних дослідників не приводило до конструктивного діалогу через властиву для тогочасного суспільствознавства ідеологічну підозріливість замість наукової об'єктивності [30, с. 4]. Отже, скористатися потенційними можливостями співпраці зі світовою наукою українським дослідникам вдалося лише зі зміною політичного режиму.

Заперечення політології як окремої наукової дисципліни, тривале панування догматичних уявлень про її непотрібність радянському суспільствознавству, впевненість, що всі без винятку проблеми політичної теорії можна успішно розв'язувати в рамках наявних суспільствознавчих дисциплін, спричинили те, що українські вчені не скористалися здобутками зарубіжної суспільствознавчої думки, до якої протягом радянської доби формувалося і підживлювалося упереджене ставлення. Критична література, яка могла б сприяти об'єктивному науковому аналізу західного суспільствознавства, була орієнтована лише на спростування висловлюваних у західних дослідженнях ідей. До того ж методологія критики не-марксистської політології радянськими вченими визначалася пануванням політичних та ідеологічних стереотипів, своєрідним постулатом, що зусилля буржуазних ідеологів нібито спрямовані на створення концепцій, розрахованих на підрив соціалізму зсередини. Тобто формування образу ворога як ознака комуністичного режиму та потужний метод індоктринації мало проявом пошук антикомуністичних ідей у західній політології і, як наслідок, заперечення її здобутків [30, с. 3–6].

За таких умов навіть ті ідеї, що формувалися в межах марксистського світогляду, через наявність жорсткої цензури не доходили до суспільства, причому стало гальмування випуску в світ нібито через «ідейну незрілість» та «відсутність класового підходу» підготовленої у 1972 р. М. Поповичем, С. Кримським та І. Драчем книги «Григорій Сковорода», яку було видано лише у 1980-х рр. (див.: [31, с. 10]). Оскільки на наукові праці радянського періоду накладав відбиток ідеологічний тиск, переважна частина ідеологічно незалежних праць була опублікована за кордоном, зокрема, про феномен українського комунізму, про розвиток української науки загалом [32, с. 7].

Водночас прагнення до визнання політології як науки сприяло публікаціям, присвяченим розвитку політичного знання поза межами суміжних наук, зокрема філософії. У цілому з 1979 р. в Україні збільшилася кількість досліджень із політичних питань, які, проте, не виходили за межі «марксистсько-ленінської теорії і критики буржуазних теорій» [33]. В інтерпретації політики було збережено акцент на класовому розумінні та ідеї економічного детермінізму, що своєю чергою легітимізувало монополію комуністичної партії на здійснення державної влади.

Отже, для пропаганди тоталітарної ідеології в тогочасному суспільствознавстві питання співвідношення політики й економіки мало велике теоретичне і практичне значення. Тривало домінування марксистсько-ленінського вчення, в якому політику вважали відносинами та ідеологією, що детермінуються економічними процесами як надбудова над економічним базисом суспільства.

Примат політики над економікою визнавався для ситуацій, коли досягнення або утримання певним класом економічного панування потребувало політичної влади. Тоді вплив політики на економіку «в інтересах трудящих мас» може здійснюватися, але лише після завоювання політичної влади пролетаріатом, коли у соціалістичному суспільстві політика «спрямовує прогресивні тенденції економіки, сприяє розвитку продуктивних сил суспільства» [34].

У період 1970 — кінця 1980-х рр., із посиленням ідеологічного тиску, в суспільствознавстві співіснували спрямовані на подальшу догматизацію науки праці апологетів наукового комунізму та праці «шестидесятників», які прагнули долати окремі догмати марксизму. Водночас до кінця 1980-х рр., як пише Ю. Шайгородський, критика радянськими інтелектуалами «державницької моноїдеї» та спроба «потіснити державницьку монополію на сферу ідеї», спроба трансформацій, запровадження політичного плюралізму, розширення свободи в суспільстві переважно не супроводжувалися критикою радянської міфології стосовно «справедливого суспільства», «держави робітників і селян», «легендарності» вождів, «радянської епохи» тощо [35, с. 172, 173].

Із настанням у Радянському Союзі у середині 1980-х рр. «перебудови» відбулося прагнення очистити соціалістичну ідею від сталінізму. Критика сталінізму в добу «перебудови» спиралася, як правило, на його співвіднесення із марксизмом, тобто впроваджувалася переважно через критику особи вождя. Водночас так звана деленізація свідомості та науки здійснювалася шляхом

не лише критики культу особи, а й критики світоглядних позицій ленінізму, які стосувалися ролі насильства в історії, методів здійснення суспільно-політичних перетворень та критики культу партії, принципу партійного політичного панування [35, с. 163, 166–167].

Разом із тим у суспільствознавстві навіть із критикою ідей ленінізму продовжувалося пропагування марксистської історичної схеми з ідеєю побудови соціалізму, з перевагами соціалістичної економіки над ринковою [35, с. 191]. На відміну від успіху десталінізації та деленінізації, демарксизація виявилася менш поширеною. Причинами вважають недостатньо глибоке розуміння марксизму в межах радянської філософії та політології, на відміну від сприйняття його ідей у західних країнах, а також загрозу прийняття ліберального політичного проекту в разі відмови від соціалістичної ідеї К. Маркса, яка лякала радянську номенклатуру дискредитацією ідеї радянської державності та втратою свого панування [35, с. 190–191].

У процесі лібералізації суспільних відносин у період «перебудови», відбулося становлення політології як академічної науки і навчальної дисципліни. 4 листопада 1988 р. Державний комітет СРСР з науки і техніки уточнив і доповнив номенклатуру спеціальностей наукових працівників, у якій вперше передбачалася спеціалізація з політичних наук, що потенційно сприяло диверсифікації та розширенню предмета дослідження в межах цієї дисципліни. Відповідний інституційний розвиток політичної науки, створення політологічних науково-дослідницьких і навчальних структур і професійних асоціацій у подальшому сприяли розвитку незалежних досліджень та ідейному плюралізму, що відкрило шлях для переосмислення догматів тоталітарної ідеології.

У незалежній Україні розпочалося переосмислення суспільно-політичних ідей дорадянського періоду та доби УРСР, у тому числі постулатів марксистсько-ленінського вчення, процесу становлення, розвитку і методології політичної науки. Дослідження стають вільними від ідеологічного тиску та жорсткої цензурної політики, що дає можливість вченим всебічно представляти досліджувані теми, зокрема тему марксизму, марксизму-ленінізму як вчення та доктрини, наукова інтерпретація яких у попередньому періоді була суворо регламентована державою.

Було відроджено традицію критичного ставлення до марксизму, започатковану ще в дорадянський час працями І. Франка, М. Драгоманова, Д. Донцова, В. Липинського, М. Міхновського, С. Рудницького, Б. Личкова, М. Туган-Барановського, М. Грушевського та інших вчених і політичних мислителів.

Із 1990-х рр. дослідниками, серед яких Б. Артемюк, В. Бабкін, П. Балей, Є. Бистрицький, О. Білий, О. Дергачов, О. Картунов, В. Кремень, Л. Ларченко, О. Майборода, Б. Парахонський, Г. Перепелиця, В. Полохало, С. Рябов, П. Ситник, О. Шевченко та інші [28; 30; 36–52], розпочався критичний огляд марксизму-ленінізму як тоталітарної ідеології, розглядаються її концептуальні засади та розбіжності між доктринами марксизму, ленінізму, сталінізму. Увага зосереджувалася на з'ясуванні причин і перспектив трансформації соціалістичних режимів, які спиралися на відповідну ідеологію та трансформації

постсоціалістичних суспільств, на невідповідності встановлених режимів і діяльності тоталітарних партій декларованим ними ідеологічним засадам.

Утім слушно відзначалося, що у прагненні замінити складники «радянського політичного дискурсу» на складники дискурсу «демократичного» відбувалося не так послідовне «відхилення» так званого радянського проекту, а лише його реформування. Відповідний тип модернізації передбачав не цілковиту відмову від марксистсько-ленінського розуміння політики, а «постулював певний ідеологічний риторизм» (тоді як «справжня ревізія марксизму-ленізму» здійснювалася шляхом критики ревізій минулого через десталінізацію, деленінізацію та демарксистизацію [35, с. 165]).

Критичний аналіз вихідних принципів марксизму, в тому числі принципів соціально-політичного вчення, використання діалектичного та історичного матеріалізму, політекономії для обґрунтування теорії комунізму, визнаючи наявність «повчального» у марксизмі, здійснив П. Ситник [50, с. 26]. Він також писав про спростування численних визначень «предмета соціально-політичного вчення марксизму, які були запропоновані теоретиками наукового комунізму радянської доби», підкреслюючи, що предметом цього вчення були закони розвитку комуністичної формації як специфічного явища людської історії [48–50].

Критикуючи тоталітаризм та ототожнюючи ідеологію й утопію, О. Шевченко підкреслив роль утопії в ідеократії, розглянув також пристосованість масового сприйняття до тоталітарної ідеології [52, с. 26].

Розгляд моральних наслідків марксизму для демократії містять праці Б. Артемюка [36; 38, с. 151], в яких науковець досліджував етику марксизму, що спиралася на «класову теорію моральності» [38, с. 147]. У такому контексті моральні наслідки політичної доктрини Маркса пов'язуються із вченням про диктатуру пролетаріату, уособлену в однопартійності, у командній економіці [38, с. 150]. У цілому ж у вітчизняному суспільствознавстві, як вважають дослідники, «загальна внутрішня логіка розвитку комуністичної теорії і практики залишається нерозкритою; зміст, функціональне навантаження та субординаційні зв'язки більшості фундаментальних принципів марксистського вчення нез'ясовані» [49]. Критика політичних поглядів марксизму здійснюється вченими переважно у контексті пояснення краху тоталітарного режиму, який спирався на утопічну ідеологію. Причинами руйнування «реального соціалізму» в СРСР та країнах Центральної та Східної Європи (далі — ЦСЄ) вважається зменшення впливу ідеології та послаблення примусу, що призвело до краху системи; невідповідність державної політики в СРСР марксистській теорії; зовнішні чинники, які у післясталінський період вплинули на зміни в керівництві КПРС. Зауважено, що внаслідок «асоціювання марксизму з його советською версією» [28, с. 52], марксизм залишається поза дискурсом публічної сфери.

Розгортання критики марксистсько-ленінського вчення та дедогматизація політичної науки в Україні супроводжуються збереженням наукової уваги до конкретних марксистських положень, які самі сформувалися у річищі європейської наукової думки. До того ж, треба мати на увазі, що марксистська традиція в Україні хоча і нав'язувалася примусом комуністичним режимом, однак

мала свої витoki ще у дорадянському періоді, будучи пов'язаною з іменами М. Зібера, С. Подолинського, Л. Юркевича, Ю. Бачинського, І. Майстренка, В. Голубничого, Р. Роздольського. Варто зважати й на те, що сформульовані ідеї та наукові доробки в межах українського марксизму представлено переважно економістами та філософами. Крім того, як зазначалося, «явища українського марксизму не є виключно українськими. Вони є європейськими», переведеними в українське середовище [53]. Для філософських та гуманітарно-наукових течій, орієнтованих на збереження та розвиток ідей К. Маркса і при цьому критично налаштованих щодо догматичного марксизму-ленінізму — офіційної ідеології комуністичних держав і партій, як спільну назву використовують поняття «неомарксизм» [54, с. 90]. Сучасний неомарксизм українські вчені інтерпретують як «сукупність оновлених соціально-економічних концепцій ХІХ–ХХ ст. у руслі ідейної традиції, яка сходить до К. Маркса та протиставляє себе колишньому так званому ортодоксальному марксизму як у версії Ф. Енгельса — К. Каутського — Г. Плеханова, так і у версії В. Леніна — Й. Сталіна» [55, с. 21]. І якщо перші концепції неомарксизму виникли у 1920-ті — 1940-ві рр. в радянській Україні та за кордоном і представлені у працях М. Хвильового, В. Винниченка, то подальшого розвитку він набув у 1960–1980-ті рр. із розгортанням у світі руху за права людини, у т. ч. національні права. У 1960-ті рр. для неомарксизму властиві ідеї гуманізму, політичної демократії, загального виборчого права [54, с. 94]. Такими були праці, наприклад, І. Дзюби, М. Брайчевського, які обґрунтовували свою критику національної політики КПРС творами К. Маркса та В. Леніна. Наступний етап розвитку неомарксизму у 1970-ті рр. відбувся в межах так званого нелегального дискурсу [54, с. 96] і стосувався аналізу практики тоталітарного соціалізму в СРСР та в Україні. Серед авторів, праці яких написані у цей час, — Ю. Бадзьо, Ю. Литвин, Л. Плющ та інші. Утім під час розгляду цього питання в сучасній Україні дослідники не впевнені, чи можливо кваліфікувати як неомарксизм те, що виступало ревізіонізмом, ту філософську, психологічну, соціологічну думку, яка існувала в межах академічних установ і навчальних закладів, у межах «інституціоналізованого концептуального розмислу» [54, с. 96], оскільки у 1960–1970-х рр. ревізія марксизму означала «розходження з традиційним витлумаченням марксизму» внаслідок ширшого доступу до творів К. Маркса [54, с. 97; 56, с. 51].

У сучасному українському суспільствознавстві існує думка, що марксизм залишається «цілком актуальною» методологією [28, с. 40]. Інша точка зору, що евристичність аналітичного інструментарію марксизму необхідно тестувати та логічно доводити в кожному окремому випадку [28, с. 54]. З одного боку, акцент робиться на утопічність цієї ідеї, з іншого — її прихильники вважають, що «соціалізм» як поняття є «віковичною мрією і вченням про соціально справедливий суспільний устрій», «громадсько-політичною течією, яка ставить за мету побудову суспільства з пріоритетом суспільних інтересів над приватними, переважанням суспільних форм власності при їх різноманітності, високим рівнем демократії та прав людини» [57, с. 107]. У сучасних підручниках з політології акцент зроблено на інтерпретації соціалізму як такого, де «приватна власність

і розподіл прибутків підлягають соціальному контролю, а не визначаються індивідами, які переслідують свої власні інтереси, чи ринковими силами капіталізму» [58, с. 163], як «ідеал[у] суспільного устрою, заснованого на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, соціальному розподілі матеріальних благ і духовних цінностей в залежності від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості» [59, с. 356].

Окремого розгляду заслуговує низка праць, присвячених дослідженню діяльності Комуністичної партії України, яка декларативно прагнула наслідувати ідеологічні та доктринальні положення радянських комуністів. У контексті становлення багатопартійності, так званого «лівого ренесансу», питання виникнення й діяльності лівих політичних сил у незалежній Україні розглядали О. Майборода, В. Хмелько, А. Ткачук, О. Гарань, Є. Перегуда, І. Павленко, О. Ребкало та інші вчені [61–62]. Увагу науковців і громадських діячів привертає діяльність лівих рухів та формування їхніх ідей. З одного боку, в сучасних постсоціалістичних суспільствах здобутий історичний досвід сприяє збереженню тенденцій ототожнювати у більшості випадків ліві ідеї із марксизмом-ленінізмом, а ліву політику із досвідом управління радянською державою. З іншого боку, перспектива інкорпорування ідей класичного марксизму в сучасні українські політичні вчення уявляється примарною. Я. Грицак, розглядаючи ідеї послідовників марксизму, вважав, що в Україні лівиця має відповідати українським умовам і водночас брати до уваги глобальний контекст. Пояснюючи слабкість сучасних українських лівих тим, що нова лівиця не має національного виміру, він пише, що в українській історії існувала традиція діалогу марксистів з націоналістами, коли українські марксистичні часто були націоналістами, і навпаки. Натомість українська лівиця, до якої він не відносить КПУ та СПУ, свідомо себе конструює як «лівиця а-національна, тоді як в контексті глобалізації «вони повинні би допомогти запровадити українські дискусії у глобальний контекст» [53]. У цілому, сучасний неомарксизм не становить версію марксизму, пристосовану до умов початку ХХІ ст., оскільки існують численні розбіжності між вченнями марксизму та неомарксизму стосовно класових питань, капіталістичної економіки, міжнародних відносин тощо.

Подолання, а в інших випадках переосмислення марксистської спадщини стосувалося багатьох понять політичної науки, насамперед поняття «політика».

Від початку 1990-х рр. інтерпретації поняття «політика», здійснювані у традиціях пояснення політичних явищ і процесів західними дослідниками, не змінюються. Водночас існують численні визначення предмета політичної науки, які акцентують увагу на різних аспектах і цілях політичної діяльності. Політика виступає як «діяльність людей, спрямована на реалізацію особистих і групових інтересів і цінностей щодо влаштування соціального світу» [63, с. 474]. Із визнанням плюралізму та конкурентності політичних сил набули поширення дискусії про розрізнення значень поняття політика, із використанням термінів «politics», «policy», «polity» [63–71], при цьому ряд авторів вважає неможливим відокремлення понять «politics» і «policy» як політичного процесу та державного управління. Ю. Левенець зробив акцент на суперечливості та

складності поширеного розуміння політики внаслідок категоріальної невизначеності та наявності взаємозалежних значень поняття «політика» і відповідних термінів. Тобто пропонується розуміти політику як відносини між політичними суб'єктами з питання влади і механізмів політичного процесу, у сенсі публічної політики або «politics», а раціональний напрям дії або бездіяльності політичного актора для досягнення певної мети як «policu». Що ж до поняття «polity», то воно пропонується для позначення системи інститутів як організаційних форм вираження інтересів і цінностей [63, с. 474, 475].

627236
Розширення сфер наукових досліджень, уможливлене політичним плюралізмом і диверсифікацією інформаційних джерел, сприяло тому, що в описі наукового рівня політичної рефлексії визнається право вчених на уникнення оцінок в описі та поясненні сфери політичного, на відміну від прагнень професійних політиків надавати політичні оцінки для здобуття суспільної підтримки. До того ж визнання переважання оціночних, емоційних інтерпретацій політичних явищ і процесів спричиняє множинність їх інтерпретацій, коли збіг інтерпретацій та оцінок «стимулює людей до об'єднання в групи для захисту і просування своїх інтересів і цінностей, реалізації власних програм улаштування суспільства». Відтак, визнання правомірності множинності інтерпретацій політичних явищ та процесів і політичний (проявами якого є багатопартійність, розвиток громадського сектору, діяльність груп впливу) та ідеологічний плюралізм є взаємопов'язаними [64, с. 476].

Як для становлення політичної науки та здійснення досліджень у сфері розвитку політичного знання, так і для подальшого зменшення догматизації науки суттєвим виявився вплив інституційного чинника. Визнання політології самостійною дисципліною та формування її напрямів сприяло ідейному плюралізму та диверсифікації тем досліджень. Зі становленням незалежності політичні ідеї розвинуто у працях, виданих НАН України, освітніми, дослідницькими установами, громадськими організаціями; представлення дисертацій з політичних наук позначилося на кількості досліджень і водночас спонукало завдяки наявній джерельній базі до відкриття архівів, доступу до закордонної літератури, до вивчення політичного досвіду радянської доби. Виникнення нових наукових установ та кафедр в освітніх закладах також суттєво розширило теми політологічних досліджень і сприяло підготовці фахівців з політичних наук, що стимулювало до подальшого розроблення навчальних дисциплін із політології [65–84].

У радянську добу тенденція до наукового переосмислення марксистського підходу до визначення політики як суспільного явища проявлялася як у наукових дослідженнях, так і в навчальних матеріалах. Із часом апологетику марксистсько-ленінського вчення, присутню в науці до початку 1960-х рр. та пом'якшену у 1970–1980-х рр. внаслідок трансформації режиму, у 1990-х рр. змінила множинність підходів до розгляду політики як суспільного явища через уможливлення політичного та, як наслідок, ідеологічного плюралізму.

У наукових роботах сучасних українських вчених опрацьовуються доступні нині вітчизняні та закордонні матеріали, які дають змогу вивчати здобутки політичної думки дорадянського періоду, практики реального соціалізму, праці

представників української діаспори, які за часів тоталітарної влади писали про заборонені для висвітлення у СРСР суспільно-політичні питання. Розширюється проблемне коло вітчизняних досліджень, увага приділяється питанням становлення громадянського суспільства, трансформації партійної та виборчої систем, парламентаризму, впливу глобалізаційних процесів на політичний розвиток України, етнонаціональним питанням, питанням міжнародної, мовної та гендерної політики.

Тривала відсутність в Україні політології як окремої науки й зведення її до досліджень у межах історії КПРС, філософії, історії політичних сюжетів, суміжних сфер суспільствознавства, які перебували до 1990-х рр. під державним контролем та впливом ідеологічних догм, мала низку негативних наслідків. Серед них — нестача методологічних підходів до дослідження політичних питань, переважання трансляції методів і підходів, розроблених і застосовуваних для вивчення політичних явищ і процесів у суспільствах, відмінних від українського; описовість окремих досліджень, уможливлена розширенням доступу до архівних та інших джерел та відповідним намаганням побудувати дослідження лише на описі неоприлюдненого раніше матеріалу; збереження впливу та прихильності окремих дослідників до комуністичної ідеології, уникнення критичного ставлення до її постулатів і недовірливе або подекуди критичне ставлення до ліберально-демократичних ідей.

Водночас із поступовим розвитком політичної науки, її інституціоналізацією та дедогматизацією виникла можливість здійснювати незалежні наукові розробки та застосовувати теоретичні надбання західної політичної науки. Це сприяє не лише зростанню кількості досліджень, а й поступовому підвищенню їхньої якості та, відповідно, застосуванню сучасних методологій для інтерпретації поняття політики як суспільного явища, із урахуванням життєвих реалій, багатоманітності сфер політичної діяльності та відповідного розширення предмета політологічних досліджень.

1. Грушевский М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. / М. Грушевский. — С.-Петербург : [б. и.], 1907. — 14 с.
2. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки: (від початку XIX століття до Михайла Драгоманова) / Ю. Охримович; з портретом автора і вступними статтями М. Голубця, Ф. Федорцева і В. Дорошенка. — Львів ; Київ : НТШ, 1922. — 120 с.
3. Драгоманов М. Історія політичних думок в старині й середніх віках : (як люди доходили до думок про свободу, рівність і право народу) / написав Михайло Драгоманів. — Яворів : Накладом «Самоосвіти», 1933. — 48 с.
4. Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ / Я. Оршан. — Лондон, 1938. — 54 с.
5. Гармаш Р. Політична ідея «ваплітян» і українська політична думка / Р. Гармаш. — Мюнхен : Українська критична думка, 1948. — 114 с.
6. Книш З. Історія української політичної думки до кінця XVIII століття: популярний нарис / З. Книш. — Париж ; Вінніпег : [б. в.], 1952. — 206 с.
7. Соловей Д. Українська наука в колоніальних путях / Д. Соловей. — Нью-Йорк : Пролог, 1963. — 276 с.
8. Сосновський М. Нарис історії української політичної думки / М. Сосновський. — Мюнхен : [б. в.], 1976. — С. 69–126.

9. З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні / ред. Д. Х. Острянин, Г. Г. Ємельяненко, Т. І. Скирда. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — 144 с.
10. З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки / ред. Д. Х. Острянин. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 138 с.
11. Дмитриченко В. Нариси з історії суспільно-політичної та філософської думки народів СРСР доби феодалізму (VII–XVII ст. включно) / В. Дмитриченко. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. — 159 с.
12. Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в XIX ст. / ред. В. Ю. Євдокименко. — К.: Наук. думка, 1964. — 242 с.
13. Макогон С. Революційно-демократичні погляди Т. Г. Шевченка / С. Макогон. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. — 37 с.
14. Від Вишенського до Сквороди: з історії філософської думки на Україні XVI–XVIII ст. / відп. ред. В. М. Нічик. — К.: Наук. думка, 1972. — 141 с.
15. Копиленко О. Л. Політико-правові ідеї Т. Шевченка та І. Франка в сучасній ідеологічній боротьбі / О. Л. Копиленко. — К.: Наук. думка, 1990. — 112 с.
16. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / І. Лисяк-Рудницький. — Мюнхен: Сучасність, 1973. — 441 с.
17. Українська суспільно-політична думка в XX столітті: документи і матеріали / упоряд.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. — Сучасність: [б. м.], 1983. — 381 с.
18. Українська загальна енциклопедія [Електронний ресурс] / ред. І. Раковський [Т. 1–3; А–Я] (1935). Т. 2. — Львів; Станіславів; Коломия: Вид. кооперативу «Рідна школа», 1935. — 1312 с. — Режим доступу: <http://encyclopedia.kiev.ua/wydanaiya/files/uge/UkrayinskaZagalnaEncyklopediya.IvanRakovskyy.T2.Z-R.1935.pdf>.
19. Краткий курс истории ВКП(б) (1938). Воспроизведено с издания: История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. [Електронний ресурс]. — М.: Госполитиздат, 1945. — Репр. воспроизведение изд. 30–40-х гг. — М.: Писатель, 1997. — Режим доступу: http://lib.ru/DIALEKTIKA/kr_vkpb.txt_with-big-pictures.html.
20. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. Т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М.: Изд-во полит. лит., 1955. — 663 с.
21. Ленин В. Полн. собр. соч. — 5-е изд. Т. 42 (ноябрь 1920 — март 1921) / В. Ленин. — М.: Изд-во полит. л-ры, 1970. — 607 с.
22. Ленин В. Полн. собр. соч. — 5-е изд. Т. 33 (Государство и революция) / В. Ленин. — М.: Изд-во полит. лит., 1969. — 434 с.
23. Политика / А. Е. Бовин. // Большая советская энциклопедия, 1969–1978 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://bse.sci-lib.com/article090910.html>.
24. Кравченко Б. Політичний лад в Україні та політична наука / Б. Кравченко, Ю. Прилюк // Політол. читання. — 1992. — № 1. — С. 3–5.
25. Бистрицький Є. Метафізика пізнього радянського марксизму / Є. Бистрицький // Філософ. думка. — 2009. — № 3. — С. 71–89.
26. Нарис історії філософії на Україні / ред. кол.: Д. Острянин [та ін.]. — К.: Наук. думка, 1966. — 656 с.
27. Толочко П. Археология и древняя история (в защиту исторического марксизма) / П. Толочко. — К.: Академперіодика, 2007. — 103 с.
28. Марксизм як традиція і перспектива [Електронний ресурс] // Марксизм на сході Європи / Україна модерна. — 2009. — № 14 (3). — Режим доступу: http://uamoderna.com/images/archiv/14/2_UM_14_Forum.pdf.
29. Цвих В. Становлення та проблеми розвитку політичної науки в Україні / В. Цвих // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. — 2008. — № 825. — С. 5–12.
30. Майборода О. Національна політика як суспільне явище: сумні підсумки «критики» західних концепцій [Електронний ресурс]. Препринт № 8 (20). / О. Майборода. — К., 1990. — 33 с. — Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/Preprint/1990/8.pdf>.
31. Попович Мирослав Володимирович: біобібліогр. покажч. / уклад. О. Є. Лукашук; авт. вступ. ст. П. Ф. Йолон. — К., 2010. — 32 с.
32. Документи українського комунізму / передм. І. Майстренка. — Нью-Йорк, 1962.

33. Федорчук О. О. Основні етапи розвитку політології в Україні: сутність і характеристика [Електронний ресурс] / О. О. Федорчук // Міжнародна наукова інтернет-конференція. Рубрика : Соціум. Наука. Культура. — Режим доступу: <http://intkonf.org/fedorchuk-o-o-osnovni-etapi-rozvitku-politologiyi-v-ukrayini-sutnist-i-harakteristika/>.
34. Макаров А. Політика [Електронний ресурс] / А. Макаров // Українська Радянська Енциклопедія / ред. М. Бажан, 1974–1985. — Режим доступу: <http://leksika.com.ua/19830625/ure/politika>.
35. Шайгородський Ю. Політика: взаємодія реальності і міфу / Ю. Шайгородський. — К. : Знання України, 2009. — 400 с.
36. Артемюк Б. Доктрини марксизма: пророчество і реальність / Б. Артемюк. — К. : [б. и.], 2004. — 140 с.
37. Артемюк Б. Суспільство: свобода і розвиток / Б. Артемюк. — К. : [б. в.], 2006. — 192 с.
38. Артемюк Б. Філософські проблеми суспільного розвитку / Б. Артемюк. — К. : Абрис, 2008. — 176 с.
39. Бабкін В. «Наукова ідеологія» чи «ідеологічна наука»? / В. Бабкін // Правова держава : щорічник наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; голов. ред. Ю. С. Шемшученко. — 1997. — Вип. 8. — С. 70–76.
40. Балей П. Марксизм: утопія в теорії і терор у практиці / П. Балей. — 2-ге вид. — К. : Смолоскип, 2003. — 728 с.
41. Дергачов О. Метаморфози посткомуністичної влади / О. Дергачов, В. Полохало // Політ. думка, 1996. — № 1. — С. 4–11.
42. Картунов О. Минуле і сучасне західного імперіалізму: політологічний аналіз / О. Картунов // Науковий часопис НПУ. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — 2012. — Вип. 8. — С. 5–14.
43. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. — К. : Книга, 2005. — 528 с.
44. Ларченко Л. И. Теория и политика социализма / Л. И. Ларченко. — К. : Наук. думка, 1990. — 176 с.
45. Парахонський Б. Виворіт раціональності або витоки європейського безумства / Б. Парахонський // Філософ. думка. — 1998. — № 1. — С. 9–30.
46. Перепелиця Г. Загальні тенденції та відмінності у процесах трансформації України та країн Вишеградської групи / Г. Перепелиця // Україна дипломатична : наук. щорічник. — 2013. — С. 1022–1060.
47. Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / редкол. : В. Полохало (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий [та ін.]. — К. : Політ. думка, 1995. — 368 с.
48. Рябов С. Г. Політична наука в Україні ХХІ століття: стан та перспективи розвитку: дослідження / уклад. С. Г. Рябов. — К. : Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. — 103 с.
49. Ситник П. К. Аналіз вихідних принципів соціально-політичного вчення марксизму: ідеї і дійсність : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / П. К. Ситник. — К., 1999. — 37 с.
50. Ситник П. К. Методологія та ідейно-теоретичні засади аналізу соціально-політичного розвитку України / П. К. Ситник. — К. : НІСД, 1993. — 41 с.
51. Ситник П. Теория научного коммунизма: кризис и пути выхода из него / П. Ситник // Вопросы обществ. наук. — К., 1991. — Вып. 88. — С. 17–24.
52. Шевченко А. Утопия и Идеология. Тупики утопического сознания / А. Шевченко // Философ. и социолог. мысль. — 1990. — № 10, 11. — С. 19–26.
53. Грицак Я. Роль лівих у порятунку України може стати дуже важливою [Електронний ресурс] / Я. Грицак, О. Гринчук // Політ. критика. — 2 квіт. 2015. — Режим доступу: <http://ukraine.politicalcritique.org/2015/04/rol-livyh-u-poryatunku-ukrayiny-mozhe-staty-duzhe-vazhlyvoyu/>.
54. Грабовський С. У пошуках істини: український неомарксизм 1960–1980-х / С. Грабовський // Філософ. думка. — 2009. — № 3. — С. 90–102.
55. Жовтобрюх М. Неомарксизм як вираження правової культури європеїзму та сучасне концептуальне підґрунтя соціальної правової держави / М. Жовтобрюх // Держава та регіони. Серія : Право. — 2013. — № 1 (39). — С. 21–25.

56. Табачковський В. У пошуках невтраченого часу: нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників / В. Табачковський. — К. : ПАРАПАН, 2002. — 300 с.
57. Белый С., Милоха Г. Социализм: вчера, сегодня, завтра / С. Белый. — Харьков : Курсор, 1999. — 110 с.
58. Орлова Т. Історія сучасного світу : навч. посіб. / Т. Орлова. — К. : Знання, 2006. — 551 с.
59. Політологія : посіб. для студ. ВНЗ / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К. : Академія, 1998. — 368 с.
60. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / А. Ткачук, О. Гарань, В. Хмелько, О. Майборода; ред.: О. Гарань, О. Майборода. — К. : KM Academia, 2000. — 256 с.
61. Перегуда Є. В. Політичні доктрини лівих партій України в сучасний період : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. / Є. В. Перегуда. — Одеса, 2002. — 16 с.
62. Павленко І. Ідеологія лівих партій та організацій в Україні: Політичні партії і рухи / І. Павленко // Політ. менеджмент. — 2004. — № 6. — С. 79–87.
63. Левенець Ю. Політика / Ю. Левенець // Політологія : навч. енцикл. слов.-довід. для студ. ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук. Н. М. Хоми. — Львів : Новий світ-2000, 2014. — С. 474–477.
64. Дем'янчук О. Державна політика і державне управління: політологічні аспекти. / О. Дем'янчук. — К. : Факт, 2008. — 269 с.
65. Головатий М. Мистецтво політичної діяльності : навч. посіб. для студ. ВНЗ / М. Головатий. — К. : МАУП, 2002. — 176 с.
66. Дем'янчук О. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду / О. Дем'янчук // Наукові записки НаУКМА : Політичні науки. — 2000. — Т. 8. — С. 31–36.
67. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. — К. : Тандем, 1996. — 239 с.
68. Рябов С. Основи теорії політики : навч. посіб. / С. Г. Рябов, М. В. Томенко. — К. : Тандем, 1996. — 191 с.
69. Тертичка В. Аналіз державної політики і політологія / В. Тертичка // Політ. менеджмент. — 2004. — № 6 (9). — С. 3–22.
70. Тертичка В. Державна політика : аналіз та здійснення в Україні / В. Тертичка. — К. : Основи, 2002. — 750 с.
71. Лікарчук Н. Політичний аналіз як професія та наукова дисципліна / Н. Лікарчук // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. — 2006. — № 81–83. — С. 57–59.
72. Потульніцький В. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. Потульніцький. — К. : Либідь, 1992. — 232 с.
73. Потульніцький В. Теорія української політології. Курс лекцій : навч. посіб. / В. А. Потульніцький. — К. : Либідь, 1993. — 192 с.
74. Потульніцький В. Нариси з української політології (1819–1991) : навч. посіб. / В. Потульніцький. — К. : Либідь, 1994. — 320 с.
75. Кухта Б. З історії української політичної думки: текст лекцій : навч. посіб. / Б. Кухта. — К. : Генеза, 1994. — 368 с.
76. Гелей С. Основи політології : лекції для студ. негуманіт. ВУЗів / С. Гелей, С. Рутар. — Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. — 232 с.
77. Основи політичної науки: курс лекцій / за ред. Б. Кухти. — Л. : Кальварія, 1996. — 238 с.
78. Політологія / за ред. О. Бабкіної. — К. : Академія, 1998. — 368 с.
79. Піча В. М. Політологія : навч. посіб. / В. М. Піча, Н. М. Хома. — 2-ге вид., випр. і доповн. — К. : Каравела, 2001. — 344 с.
80. Шляхтун П. Політологія / П. Шляхтун. — К. : Либідь, 2002. — 576 с.
81. Політологія / за ред. А. Колодій. — К. : Ельга ; Ніка-Центр, 2003. — 664 с.
82. Політологія : підручник / О. Волинець, М. Гетьманчук, В. Гулай [та ін.]. — Львів : Львівська політехніка, 2004. — 284 с.
83. Політологія / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хилько [та ін.]. — К. : Знання, 2004. — 776 с.
84. Рудич Ф. Політологія : підручник / Ф. Рудич. — К. : Либідь, 2005. — 478 с.